

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЗУМОВЛЕНІСТЬ ОСІБ, ЯКІ МАЮТЬ ПСИХІЧНІ РОЗЛАДИ, ЩО НЕ ВИКЛЮЧАЮТЬ ОСУДНОСТІ, ДО ЗДІЙСНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглядаючи проблему кримінальної відповідальності осіб, які мають психічні розлади, що не виключають осудності, не можна залишити без уваги питання щодо залежності між відповідними психічними відхиленнями і окремими видами злочинів. У літературі немає єдиної думки, щодо цього питання. Наприклад, Є.К. Краснушкін вважав, що форми психопатії можуть бути взаємопов'язаними із визначеними видами злочинів. Так, безвладні психопати охоче займають місце звичайних злочинців; психопати з тупими почуттями легше інших стають корисливими злочинцями; психопати, що відрізняються хворобливою дратівливістю і легко падають в афективний стан за будь-яких незначних приводів, найчастіше попадають у конфлікти з оточенням¹. На цей же зв'язок вказував і І.М. Бехтерев².

І.М. Фарбер, І.Н. Введенський, П.Б. Ганушкін зазначають про прямий зв'язок між психопатією і кримінальною поведінкою, причому перший називав психопатів криміноідами³. Необхідно визнати, що ці висловлювання є певною мірою розвитком поглядів представників антропологічної школи кримінального права⁴, яких у радянський час критикували за "біологізацію" злочинності. Так, не можна не погодитися з думкою О.Є. Фрейерова, який відзначив, що "радянські судові психіатри, протягом багатьох років ведучи цілком виправдану в методологічному плані боротьбу з неоломброзіанськими поглядами, нерідко впадали в іншу крайність — цілком ігнорували психічні аномалії як можливе джерело небезпечних для суспільства дій"⁵. Цей докір стосується і деяких учених-юристів, особливо до А.А. Герцензона, В.М. Кудрявцева, І.І. Карпецу⁶. Однак вже в 70 роки ХХ ст. І.С. Ной, усупереч сформованим ідеологічним стереотипам, зважився обнародувати і надалі неухильно відстоювати відмінну від пануючої думки позицію: "У соціалістичному суспільстві соціальне середовище вже не може виступати тим зовнішнім фактором, здатним зумовити злочинну поведінку, як це має місце в експлуатарському суспільстві... Причини злочинності в суспільстві, що буде комунізм, мабуть, треба шукати в явищах іншого порядку"⁷. Криміналістів підтримали генетики. Так, В.Г. Ковпаков вважає, що "генетична участь у формуванні злочинної поведінки є, вона проглядається"⁸. Зви-

© ЗАЙЦЕВ Олександр Володимирович — студент Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого

чайно, в генах не закладена злочинна поведінка їхнього власника, але саме у них закладена визначена частина програми індивідуального розвитку людини, зовсім не позбавленої "помилки" його попередника. Як відзначив І.С. Ной: "Руссо був неправий, думаючи, що людина народжується чистою, як аркуш паперу, на якому будь-що може написати середовище. Для сучасної науки нині вже безперечно, що немовля вступає в життя певною мірою "запрограмованим"⁹. Психіатрами, зокрема, не заперечується можливість успадкування деяких аномалій психіки. Відомо, наприклад, що у алкоголиків часто народжуються діти з різними фізичними дефектами, які значно впливають на формування їхнього способу життя, психічними особливостями, що можуть відігравати криміногенну роль. Багато дітей алкоголиків схильні до алкоголізму, що підвищує для них ризик протиправної поведінки. Відомо також, що ці діти часто народжуються недоумкуватими¹⁰.

Про взаємозв'язок між імпульсивною злочинною поведінкою і психічними розладами, що не виключають осудності, писав А.Ф. Зелінський, вказуючи, що аномалія знижує свідомий контроль за поведінкою, порушуючи тим самим субординацію установок особи, виводячи на перший план несвідоме¹¹. Дуже обережні у своїх оцінках Н.П. Дубинін, І.І. Карпец, В.М. Кудрявцев. З одного боку, вони зовсім не заперечують, що генетично заданий процес усуває можливість вибору варіанта поведінки, а з іншого боку — вважають, що тільки від суб'єкта залежить зміст скоєного вчинку, оскільки він здатен оцінити і врахувати істотні об'єктивні фактори навколишньої дійсності¹². М.Г. Іванов вважає, що "біологічне і соціальне в людській поведінці рівнозначні, і перевага якому-небудь одному компоненту неприпустима"¹³.

У зв'язку з цим досіцільно проаналізувати залежність між окремими психічними аномаліями й окремими видами злочинів. Так, за даними Ю.М. Антоняна і С.В. Бородіна психопатів багато серед тих, хто вчинив убивства, хуліганства, розбої і грабежі. Щодо осіб, які страждають залишковими явищами травм черепа й органічних захворювань центральної нервової системи, то їх багато серед тих, хто вчинив грабежі, хуліганство, розбої й убивства. Олігофренів більше всього серед гвалтівників і хуліганів, менше вони вчиняють убивства, крадіжки, розбої, грабежі¹⁴. Як видно прямої залежності між психічними аномаліями й окремими видами злочинів не існує. Розлади психіки можуть мати і спадкоємний, і уроджений характер, вони навіть можуть мати криміногенне значення, але це не означає, що їхня наявність є основною причиною злочину, а особи, що страждають ними, приречені на вчинення злочину. Інакше кажучи, з цього не виходить, що кожен злочинець — психічно хворий, і кожен психічно хворий — злочинець, як це вважав Ч. Ломброзо. Психічна аномалія може відігравати важливу роль при вчиненні злочину, але якщо вона є основною причиною суспільно небезпечних дій, то немає складу злочину і розглядати ці дії необхідно з медичної, психіатричної точки зору, а не кримінально-правової. Відомо, що патологія психіки — це своєрідний катализатор вчинення злочину, але тільки за наявності визначених соціальних умов, якими можуть бути і несприятливе середовище, відсутність корисних контактів тощо.

Необхідно зазначити, що навколишнє середовище (у широкому розумінні) само по собі сприяє виникненню відхилень психіки. Насамперед це простежується в юнацькому віці, який характеризується швидким фізичним і психічним зростанням, підвищеною життєвою енергією, розвитком яскравих пристрастей і захоплень, над якими внутрішній контроль істотно послаблений¹⁵. А якщо підліток росте без батька чи з батьками-алкоголиками, то стає зрозуміло чому саме в цьому періоді виявляються різні психічні аномалії, тут найбільша небезпека зах-

ворювання психічними хворобами. Підтвердженням цього є справа “красноярського чикатило” В. Єршова, що займає 3 місце за кількістю загублених життів після Чикатило і Михасевича. Єршов був латентним психопатом з дитинства, але ніхто цього не побачив, поки він не вчинив свої злочини. Хлопчику було п'ять років, коли розлучилися його батьки, причому дитина залишилася жити з батьком, який страждав шизофренією. Після його швидкої смерті хлопець переїхав до матері-алкоголички, яка, в основному, і “виховувала” його. Через їхній будинок проходили нетверезі компанії, коханці матері¹⁶. Треба визнати, що попередні події в житті підлітка відбилися на його психічному здоров'ї.

Психічно неповноцінні особи іноді не витримують і мінімуму несприятливих зовнішніх умов. Так, Є.К. Краснушкін щодо психопатів і олігофренів писав, що для їхніх правопорушень буває досить “легкого вітерцю”¹⁷.

Існуючі важкі суспільні соціально-економічні умови сприяють виникненню у осіб таких рис характеру, як егоїзм, примітивність, грубий тваринний характер інтересів. Є.К. Краснушкін відзначав, що вплив навколишнього середовища чинить зміни в організмі, які мають зворотну дію на психіку, і як на поганому ґрунті не може вирости здорова і сильна рослина, так і на цьому хворому внутрішньому середовищі організму, ураженому факторами аномального соціально-економічного середовища, не може рости і розвиватися головний мозок, у якому насамперед страждає його найменш уразлива частина — кора, що є носієм асоціативних і винахідливих функцій людської психіки¹⁸. Таким чином, у підсумку всіх цих впливів середовища на людину, що діє часто не безпосередньо на мозок (психіку), а через весь організм, може вийти біологічно глибоко змінена неповноцінна особистість.

Подібну думку висловлює В.М. Кудрявцев: “Спосіб життя людини тісно пов'язаний із функціонуванням малих соціальних груп, що становлять те безпосереднє середовище, у якому людина живе, виховується, діє. Це — родина, школа, виробничий колектив, найближче оточення (родичі, друзі, знайомі)”¹⁹.

У праці Ю.М. Антоняна і С.В. Бородіна наводиться досить цікава статистика, яка, з одного боку, деяким чином йде всупереч односторонності криміналістів, що вказують на соціальні детермінанти злочинної поведінки без розгляду психофізіологічних особливостей особистості, а з іншого — підтверджує нерозривність біологічного і соціального. Авторі зазначають: “Наше вибіркове дослідження злочинців із психічними аномаліями показує, що 14,3% родин, у яких вони виховувалися, є “позитивними” (зі слів опитаних і на думку тих, хто здійснював обстеження), 40,5% — “негативними”, 35,7% “нейтральними”, тобто там мали місце і позитивні, і негативні явища”²⁰. Отже, злочинцями стають при конкуренції позитивного і негативного прикладів. Адже наявність 14,3% так званих “позитивних” родин означає, що в цих випадках злочинці зазнавали впливу більш сильних імпульсів, які були здатні відповідним чином настроїти психофізіологічну систему, ставши домінуючими.

Міркуючи разом із кримінологами про вплив соціального оточення на поведінкові реакції людини, психофізіолог В.К. Вилонас пише: “Було б неправильно думати, що людина як об'єкт тотального впливу із формування мотивації захищається пасивною істотою щодо створеної довкола неї виховної атмосфери. І, отже, категорично відкидати біологічні передумови злочинної поведінки не можна. На їх основі формується соціальна інформація, перетворюючись поступово у риси характеру, у світогляд, у ставлення до людських цінностей, але одночасно твердження про фатальну схильність людини з психічними розладами до злочинної поведінки є необрунтованим.

Е.Е. Раска висловлює думку, що жоден із факторів злочинної поведінки сам по собі не є криміногенним. На його думку, у суспільстві немає таких економічних, соціальних, духовних процесів і явищ, що однозначно, завжди і скрізь породжували б злочинність. Вона породжується визначеним сполученням цих факторів. "У зв'язку з цим в умовах нашого суспільства було б, власне кажучи, правильніше говорити не про причини злочинності, а про функціональні зв'язки між визначеними сторонами функціонування суспільного організму і злочинністю"²¹. Н.Ф. Кузнецова вважає, що причини в соціальній детермінації злочинності об'єктивні, відносяться до сфери свідомості і соціальної психології. У силу цього тільки найближча причина заслуговує того, щоб її називати причиною. Всі інші детермінанти, у тому числі й об'єктивні фактори, автор визнає лише умовами злочинності і причинами причини, але не самого злочину як кінцевого результату²².

В людині в діалектичній єдності поєднується соціальне і біологічне. Людині властиві біологічні потреби, інстинкти, що впливають на її поведінку, проходячи соціальний фільтр і видозмінюючи її. Кожна людина має певну структуру характеру, яка визначає її вчинки, думки й ідеї. Отже, низка злочинів мають під собою біолого-психологічний ґрунт, хоча прояв тих чи інших індивідуальних особливостей характеру, закладених з народження, регулюється так чи інакше соціальними умовами, у яких знаходиться даний індивід. Зі зміною умов змінюється і регулювання. Людині з народження властиві ті чи інші схильності, а соціальне середовище є їхнім регулятором.

Соціальна сфера є формуючою, відповідальною за зміст психічних процесів, специфічною детермінантою розвитку і функціонування людської психіки. При цьому вплив соціальної реальності на психіку не переходить у реальність психічну — зовнішні причини діють опосередковано через внутрішні умови, які є сукупністю біологічних і психологічних особливостей, що відображають узагальнену реальність.

Основа особистості укладається в її соціальності, що виражається в її діяльності. Будучи опосередкованим соціальним біологічне, спадкоємне і придбане, постійно впливає на свідомість особистості. Біологічне як би уплітається в систему особистості, а не залишається стороннім елементом. Найбільше впливає на психологічні властивості особистості психофізична система, її вплив визначає активність і спосіб поведінки.

Таким чином, психофізіологічні особливості, на які накладаються соціальні імпульси відповідної спрямованості, породжують злочинність, що знаходить підтвердження у дослідженнях фахівців. Так, А.М. Костенко пише: "На нашу думку, діалектика співвідношення біологічного і соціального в людині — це діалектика співвідношення матриці і процесу; біологічне — це матриця, соціальне — це процес, що відбувається на цій матриці, діалектика зв'язку матриці і процесу укладається в опосередкуванні прояву матриці процесом, що відбувається на ній. Виходячи з цієї діалектики, у людини біологічне — це умова, яка потрібна для існування (виникнення і прояву) соціального, тобто модусу особистості"²³.

Таким чином, соціальні імпульси не в змозі породити злочинця. Вони можуть тільки створити необхідні умови для цього. Лише накладаючись на психофізіологічні особливості особистості, що можуть бути або успадкованими, або придбанними, можна з великою часткою впевненості припускати, що людина встане на шлях вчинення злочинів. У даному контексті актуальними є зауваження російського дореволюційного криміналіста Д.А. Дриля: "Аналізуючи той чи інший злочин, неважко переконатися, що, крім загальних соціально-економічних факторів, скрізь мають місце найближчі фактори, які, власне, і вирішують

остаточно питання про вчинення того чи іншого злочину даною особою. Зрештою, злочин є неминучим результатом дії багатьох загальних чи найближчих факторів. Але тому, скільки б цифр не наводила соціально-економічна статистика на користь того чи іншого загального впливу на розвиток злочинності в населенні, вплив найближчих зовнішніх факторів, що діють у кожному випадку на особистість, дорівнює характеру особистості, на якій відбилось все її минуле життя та умови її розвитку, які щодо впливу спадковості не можуть бути ігноровані ні в якому разі"²⁴.

Соціальні імпульси у вигляді впливу соціального середовища, накладаючись на психофізіологічні особливості суб'єкта спроможні породити певну поведінку. Однак і соціальна цілеспрямованість, і біологічна природа є лише умовами, і окремо один від одного злочин не детермінують. Психофізіологічний дисбаланс процесів безпосередньо зовсім не визначає фатальної неминучості злочинної поведінки, так само як негативні соціальні імпульси обов'язково не призводять до девіантних реакцій, однак сукупність соціо-біологічних факторів у стані породити злочинця.

1. *Краснушкин Е.К.* Судебно-психиатрические очерки. — М., — С. 14.
2. *Краснушкин Е.К.* Избранные труды. — М. — С. 91.
3. *Иванов Н.Г.* Аномальный субъект преступления. — М. — С. 128.
4. *Ломброзо Ч.* Преступность и эпилепсия // Юрид. вестник. — 1887. — № 5. — С. 3 — 15; *Ферри Э.* Уголовная социология. — Ч.1. — СПб., 1910. — С. 230.
5. *Фрейеров О.Е.* О социальной опасности больных олигофренией и основные принципы судебно-психиатрической экспертизы этих лиц // Второй Всесоюзный съезд невропатологов и психиатров 11—16 декабря 1967 года (Материалы к съезду). — М., 1967. — С. 267 — 268.
6. *Герцензон А. А.* Предмет, метод и система советской криминологии. — М., 1962. — С. 10, 23 — 24; Вопросы борьбы с преступностью. — М., 1967. — Вып. 5. — С. 46 — 47, 49; Советская криминология / Отв. редакторы: А.А. Герцензон, И.И. Карпец, В.Н. Кудрявцев. — М., 1966. — С. 5, 22; *Карпец И.И.* О природе и причинах преступности в СССР // Сов. гос-во и право. — 1966. — № 4. — С. 86; *Карпец И.И.* О методологии в уголовном праве и криминологических исследованиях // Сов. гос-во и право. — 1964. — № 4. — С. 96 — 97.
7. *Ной И.С.* Методологические проблемы советской криминологии. — Саратов, 1975. — С. 136.
8. *Иванов Н.Г.* Цит. праця. — С. 136.
9. *Ной И.С.* Методологические проблемы советской криминологии. — М., 1975. — С. 79.
10. *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступное поведение и психические аномалии. — М., 1998. — С. 40.
11. *Зелинский А.Ф.* Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. — Харьков, 1986. — С. 84.
12. *Дубинин Н.П., Карпец И.Н., Кудрявцев В.Н.* Генетика, поведение, ответственность. — М., 1982. — С. 84.
13. *Иванов Н. Г.* Социальное и биологическое в преступном поведении // Сов. юстиция. — 1993. — № 9. — С. 26.
14. *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Цит. праця. — С. 64 — 65.
15. *Антонян Ю.М.* Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде / Учебное пособие. — М., 1975. — С. 20 — 37.
16. *Терентьев Д.* Конец "красноярского чикатило" // Калейдоскоп. Вне закона. — 2000. — № 40 (143). — С. 3.
17. *Краснушкин Е.К.* Что такое преступник? // Преступник и преступность. — М., 1926. — С. 13.
18. Там само. — С. 12.
19. *Кудрявцев В.Н.* Закон, поступок, ответственность. — М. — 1986. — С. 211.
20. Там само. — С. 42.
21. *Раска Э.Э.* Борьба с преступностью и социальное управление. — Таллин, 1985. — С. 31.
22. *Кузнецова Н.Ф.* Проблемы криминологической детерминации. — М., 1984. — С. 13 — 16.
23. *Костенко А.Н.* Принцип отражения в криминологии. — Киев, 1986. — С. 35.
24. *Дриль Д.А.* Учение о преступности и мерах борьбы с нею. — СПб., 1912. — С. 540 — 541.